

Wstęp

Proponujemy lekturę edycji krytycznej *Wspomnień i listów* Izabeli Moszczeńskiej-Rzepeckiej (1864–1941). Autorka należy niewątpliwie do ważnych i zasłużonych postaci w historii Polski, a w szczególności w dziejach polskiej pedagogiki i ruchu kobiecego. Była postacią niezwykle, mocno zaangażowaną i aktywną na wielu polach: pedagogiki, działalności społeczno-oświatowej, politycznej i ruchu feministycznego; publicystką, propagatorką nowych haseł i metod wychowawczych oraz propagatorką osiągnięć myśli europejskiej w zakresie nauk społecznych¹. Jej twórczość nie wpisuje się wprawdzie w pedagogikę akademicką, uniwersytecką, ale w publicystykę pedagogiczną, która odgrywała i odgrywa szczególnie istotną społecznie rolę. Twórczość Izabeli Moszczeńskiej zarówno pedagogiczna, jak i polityczno-społeczna zachowuje ścisły związek z jej biografią. Można powiedzieć, że Autorka „pisała sobą”. Przeżycia formowały jej poglądy, które zmieniały się w czasie². Dlatego ważne jest opracowanie krytyczne jej biografii. Dotychczas dysponowaliśmy skanami wykonanymi przez Ewę Piskurewicz z Gabinetu Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie³. To właśnie z inspiracji Ewy Piskurewicz, której pragniemy jeszcze raz bardzo serdecznie podziękować, podjęliśmy się przygotowania niniejszej edycji krytycznej *Wspomnień i listów*.

---

¹ L. Chmaj, *Prądy i kierunki w pedagogice XX wieku*, Warszawa 1963, s. 32.

² A. Stopińska-Pająk, *Izabela Moszczeńska – działaczka społeczno-oświatowa i prekursorka andragogiki w perspektywie biograficznej*, [w:] *Seniorki polskiej andragogiki*, red. A. Frąckowiak, Radom 2011, s. 11–45; A. Stopińska-Pająk, *Moszczeńska (Moszczeńska-Rzepecka) Izabela*, [w:] *Słownik pedagogów polskich*, red. W. Bobrowska-Nowak, D. Drynda, Katowice 1998.

³ *Wspomnienia i listy Izy Moszczeńskiej-Rzepeckiej* [dokument elektroniczny]: reprodukcja cyfrowa / komentarze do dzieł Ewa Piskurewicz, Warszawa 2001.

Izabela Moszczeńska budzi w ostatnich latach zrozumiałe zainteresowanie badaczek i badaczy. Należała do grona „ambasaderek wychowania” – kobiet, które pisały na tematy pedagogiczne i psychologiczne w dobie Nowego Wychowania, upowszechniając nowe spojrzenie na dziecko, na specyfikę jego indywidualnego rozwoju psychofizycznego, na psychologię dziecka, na znaczenie dzieciństwa w życiu dorosłym, głosząc pedagogiczny naturalizm⁴. Jej zainteresowanie psychologią rozpoczęło się jeszcze w czasach młodości, gdy 18 czerwca 1885 r. spotkała w rodzinnej Rzeczycy na Kujawach Juliana Ochorowicza (1850–1917) – pierwszego polskiego psychologa z dyplomem doktorskim (1874), ucznia Wilhelma Wundta – twórcy psychologii fizjologicznej. Jak czytamy we *Wspomnieniach i listach*, młoda Izabela Moszczeńska była pod ogromnym wrażeniem samego Ochorowicza i jego książek, a rok 1885 nazywała swym „rokiem ochorowiczowskim”. Pod wpływem tego spotkania zaczęła nie tylko czytać książki psychologiczne, ale z biegiem czasu tłumaczyć także literaturę psychologiczną na język polski. Znalazła wsparcie merytoryczne w środowisku warszawskich pedagogów skupionych wokół Jana Władysława Dawida (1859–1914) – kolejnego ucznia Wilhelma Wundta – a także Uniwersytetu Latającego i „Przeglądu Pedagogicznego”.

Nie było więc przypadkiem, że to właśnie w Warszawie Izabela Moszczeńska przetłumaczyła w 1904 r. na język polski książkę Ellen Key pt. *Stulecie dziecka*⁵ – jeden z ważniejszych manifestów Nowego Wychowania, w którym szwedzka autorka postulowała, by wiek XX stał się wiekiem dziecka. Stał się on niestety wiekiem dwóch wojen światowych, totalitaryzmów, szalonych ideologii, których doświadczyła w swym życiu również Izabela Moszczeńska. Z innych przykładów Izabeli Moszczeńskiej wymienić należy także: Oskar Altenburg, *Zagadnienia praktyczne z psychologii wychowawczej*⁶, Julian Borchardt, *Jak wychowywać dzieci bez bicia?*⁷, Wilhelm Bölsche, *Pochodzenie człowie-*

---

⁴ W. Szulakiewicz, D. Grabowska-Pieńkosz, J. Falkowska, *Z myślą o Niepodległej: polska myśl pedagogiczna przełomu XIX i XX wieku*, Toruń 2019, s. 37–58; J. Falkowska, *Ambasadorki wychowania. Poglądy pedagogiczne polskich kobiet w II połowie XIX i początkach XX wieku*, Toruń 2018; A. Stopińska-Pająk, *Wkład Izabeli Moszczeńskiej w rozwój polskiego ruchu kobiecego*, [w:] *Rola i miejsce kobiet w edukacji i kulturze*, red. W. Jamrożek, D. Żołądź-Strzelczyk, Poznań 2001, t. 2, s. 57–68; A. Stopińska-Pająk, *Mysł pedagogiczna i działalność oświatowa Izabeli Moszczeńskiej (1864–1941)*, [w:] *Szkice z historii psychologii i pedagogiki*, red. W. Bobrowska-Nowak, Katowice 1989; A. Stopińska-Pająk, *Socio-educational activities of Izabela Moszczeńska (1864–1941): contribution to adult and women education*, „Pedagogika Społeczna” 2020, r. XIX, nr 1 (75), s. 99–112 – gdzie wspomniane są również inne publikacje tej Autorki.

⁵ Warszawa 1904, wyd. 2: Warszawa 1928. Także: E. Key, *Nauczanie religii – wyjątek z dzieła „Stulecie dziecka”*, tłum. I. Moszczeńska, Kraków 1904 – zob. też: A. Siwiec, *Izabela Moszczeńska czyta Ellen Key*, *Czytanie: kobieta, biblioteka, lektura*, red. A. Zawiszewska, A. Galant, Szczecin 2015, s. 193–210.

⁶ Warszawa 1901, wyd. 2: Warszawa 1902.

⁷ Warszawa 1907.

ka⁸, Stephen Sheldon Colvin, William Chandler Bagley, *Postępowanie człowieka*⁹, Jaen des Vignes Rouges, *Dusze dowódców: opowiadania i rozmyślenia wojenne*¹⁰, Frederic James Gould, *Pogadanki moralne dla dzieci*¹¹, Charles Hanford Henderson, *Nowe wychowanie*¹², Ellice Hopkins, *Matki i synowie, czyli potęga kobiecości*¹³, William James, *Pogadanki psychologiczne dla nauczycieli*¹⁴, Ellen Key, *Trwonienie sił kobiecych*¹⁵, Gustave Le Bon, *Psychologia wychowania*¹⁶, John Lubbock, *Powaby życia*¹⁷ i *Wartość życia*¹⁸, Frédéric Queyrat, *Logika dziecka i jej kształcenie*¹⁹, Harm De Raaf, *Psychologia elementarna*²⁰, James Sully, *Dusza dziecka*²¹ oraz książka modernistycznego teologa z Tybingi Davida Friedricha Strauśa, *Stara i nowa wiara*²², Ludwika Woltmanna, *Teoria Darwina i demokracja społeczna*²³. Napisała przedmowę książki: Felix Thomas, *Kształcenie uczuć*²⁴. Izabela Moszczeńska przyczyniła się więc w sposób bardzo znaczący do recepcji zachodnioeuropejskiej literatury psychologicznej i pedagogicznej na ziemiach polskich.

Zasługą Izabeli Moszczeńskiej jest również, jak wspomniano wyżej, jej własna publicystyka pedagogiczna, która pozostawała pod wpływem haseł pozytywizmu i Nowego Wychowania, a także tłumaczonych przez nią z języka angielskiego, niemieckiego i francuskiego książek psychologicznych i pedagogicznych²⁵.

⁸ Warszawa 1904.

⁹ Wyd. 2: Warszawa 1930.

¹⁰ Warszawa 1921.

¹¹ Warszawa 1908.

¹² Warszawa 1925.

¹³ Warszawa 1902.

¹⁴ Warszawa 1901, wyd. 2: Warszawa 1902, wyd. 3: Warszawa 1918, wyd. 4: Warszawa 1920, wyd. 5: Warszawa 1925, wyd. 6: Warszawa 1930.

¹⁵ Warszawa 1905.

¹⁶ Warszawa 1912.

¹⁷ Warszawa 1893, wyd. 2: Warszawa 1912 – jest to pierwsze tłumaczenie Izabeli Moszczeńskiej; pisze o pracy nad tą książką w swych wspomnieniach.

¹⁸ Warszawa 1912.

¹⁹ Warszawa 1902, wyd. 2: Warszawa 1903.

²⁰ Warszawa 1902.

²¹ Warszawa 1901, wyd. 2: Warszawa 1921, wyd. 3: Warszawa 1926.

²² Warszawa 1907, wyd. 2: Kraków 1911 – autor, niemiecki teolog z Tybingi, twierdził m.in. że Ewangelie są zbiorem legend, a opisane w nich cuda nie wydarzyły się naprawdę.

²³ Warszawa 1902.

²⁴ Tłum. E. Stojowski, Warszawa 1901.

²⁵ J. Falkowska, *Recepcja zachodniej myśli pedagogicznej w twórczości Izabeli Moszczeńskiej (1864–1941)*, [w:] *Szkolnictwo, opieka i wychowanie w Królestwie Polskim: od jego ustanowienia do odzyskania przez Polskę niepodległości*, red. H. Markiewiczowa, I. Czarnecka, Warszawa 2016, s. 111–122; A. Siwiec, *Wychowanie moralne dziecka w koncepcjach pedagogicznych Izabeli Moszczeńskiej*, [w:] *Współczesny i dawny obraz dziecka w literaturze i kulturze*, red. L. Mariak, J. Rychter, Szczecin 2017, s. 129–139; A. Siwiec, *Kobieta w roli pedagoga zdrowotnego i domowego lekarza na przełomie XIX i XX wieku: w świetle poradników Izabeli Moszczeńskiej*, [w:] *Kobieta, literatura, medycyna*, red. A. Galant, A. Zawiszewska, Szczecin 2016, s. 85–100; A. Siwiec, *Izabela*

W swych książkach pedagogicznych Izabela Moszczeńska propagowała w społeczeństwie polskim na przełomie wieku XIX i XX zasady Nowego Wychowania, przybliżała wyniki ówczesnych ustaleń i badań psychologicznych i pedagogicznych, walczyła o prawa kobiet. Wkład Izabeli Moszczeńskiej w rozwój polskiego ruchu kobiecego na przełomie XIX i XX w. jest bardzo istotny i wielokrotnie już był omawiany²⁶. Walczyła o równouprawnienie kobiet w dziedzinie edukacji (średniej i wyższej; przy czym sama autorka nie miała formalnego wykształcenia średniego) i uczestnictwa w życiu politycznym (sama kandydowała m.in. w wyborach do Sejmu Ustawodawczego w 1919 r. – pierwszych wyborach w Polsce, w których udział wzięć mogły kobiety). Walczyła z przypisywaniem kobiecie jedynie tradycyjnej funkcji żony i matki, uzależnionej materialnie i emocjonalnie od męża i jego rodziny (w tym aspekcie ważną rolę odegrały jej własne trudne doświadczenia życiowe).

Najważniejszą i najobszerniejszą książką pedagogiczną jej autorstwa są *Zasady wychowania*²⁷. Książka ta została bardzo pozytywnie przyjęta i doceniona przez ówczesne środowisko pedagogiczne. Docenione także zostały zasługi w związku z popularyzacją zachodniej myśli pedagogicznej²⁸. Opublikowała jednak także wiele praktycznych poradników wychowawczych dla rodziców i wychowawców: *Dla rodziców rady i wskazówki przy wychowywaniu dzieci*²⁹, *Dobre i złe wychowanie dzieci: w przykładach*³⁰, *O szkołach i wychowaniu. Książka dla rodziców i nauczycieli ludowych*³¹, *O wychowaniu religijnym*³², *Pogadanki moralne*³³, *Samodzielność i odpowiedzialność dziecka*³⁴, *Wychowanie praktyczne*³⁵, *Źródło siły i szczęścia*³⁶. Do tych książek dodać należy setki artykułów

---

Moszczeńskiej przepis na nową kobietę, [w:] *Nowa Kobieta – figury i figuracje*, red. I. Iwasów, A. Krukowska, A. Zawiszewska, Szczecin 2017, s. 215–251.

²⁶ A. Stopińska-Pająk, *Wkład Izabeli Moszczeńskiej w rozwój polskiego ruchu kobiecego*, [w:] *Rola i miejsce kobiet w edukacji i kulturze polskiej*, red. W. Jamrozek i D. Żołądź-Strzelczyk, t. 2, Poznań 2001; A. Stopińska-Pająk, *Socio-educational activities of Izabela Moszczeńska (1864–1941): contribution to adult and women education*, „Pedagogika Społeczna” 2020, r. XIX, nr 1 (75) – zwłaszcza s. 103–112, gdzie omówione i wymienione są publikacje Izabeli Moszczeńskiej w kwestii kobiecej; M. Gawin, *Spór o równouprawnienie kobiet (1864–1919)*, Warszawa 2015.

²⁷ Warszawa 1907.

²⁸ J. Falkowska, *Recepcja zachodniej myśli pedagogicznej w twórczości Izabeli Moszczeńskiej (1864–1941)*, [w:] *Szkolnictwo, opieka i wychowanie w Królestwie Polskim*, red. H. Markiewiczowa, I. Czarnecka, Warszawa 2016, s. 111–122.

²⁹ Warszawa 1903.

³⁰ Warszawa 1904.

³¹ Warszawa 1912.

³² „Panteon” 1907, nr 1.

³³ Warszawa 1908.

³⁴ Warszawa 1928.

³⁵ Warszawa 1931.

³⁶ Warszawa 1927.

publikowanych w czasopiśmie pedagogicznych – m.in. w „Przeglądzie Pedagogicznym”, przy współpracy z Janem Władysławem Dawidem i osobami z jego środowiska intelektualnego. Izabela Moszczeńska propagowała formowanie samodzielności dziecka (także dziewczynek!), postawy, którą dziś nazywamy wewnątrzsterownością, ale także odpowiedzialności, wrażliwości (również estetycznej). Propagowała potrzebę indywidualizacji wychowania i dopasowania go do rozwoju psychofizycznego i społecznego dziecka. W tym ostatnim zwłaszcza ważną rolę przypisywała budowaniu w młodym pokoleniu polskiego patriotyzmu, postawy aktywnej w stosunku do wydarzeń politycznych i społecznych. Pamiętajmy, że pisanie i wydawanie tekstów o polskim patriotyzmie i aktywizmie w walce o wolność było pod zaborem rosyjskim ograniczone z powodu cenzury. Opublikowane artykuły i książki, w których spisywała swoje przemyślenia na temat kwestii społecznych i wychowawczych, mogą być punktem wyjścia rozważań współczesnych rodziców, ponieważ w większości są nadal aktualne.

Szereg prac poświęciła Moszczeńska wychowaniu moralnemu. Nauka moralności to dla niej przygotowanie dziecka do życia. Powinna zacząć się od oceny konkretnego ludzkiego postępowania. Autorka udzielała wskazówek, jak powinna przebiegać pogadanka moralna: powinna być zajmującym opowiadaniem, w żadnym razie nie może przypominać kazania. Dla Izabeli Moszczeńskiej wartość moralną mają zdolności praktyczne, a podstawą zadowolenia człowieka jest świadomość własnej użyteczności i tego właśnie należy uczyć dzieci. Podsumowując treści zawarte w *Wychowaniu praktycznym*, pisała, że są one pełne wskazówek, dzięki którym rodzice będą mogli nauczyć dzieci, jak osiągnąć pomyślność. Do wychowania moralnego należy też praca szkolna i wybór odpowiedniego zawodu³⁷.

Izabela Moszczeńska była także pionierką wychowania seksualnego³⁸. Ten nurt jej twórczości wpisuje się z jednej strony w publicystykę pedagogiczną,

---

³⁷ A. Siwiec, *Wychowanie moralne dziecka w koncepcjach pedagogicznych Izabeli Moszczeńskiej*, [w:] *Współczesny i dawny obraz dziecka w literaturze i kulturze*, red. L. Mariak, J. Rychter, Szczecin 2017, s. 129–139.

³⁸ Kwestiami tymi zajmował się także Zdzisław Julian Kowalski (1876–1902), student medycyny na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim, autor: *Stan zdrowia i warunki higieniczne studentów Uniwersytetu Warszawskiego w świetle cyfr*, Warszawa 1899 oraz *Hygiena i etyka życia płciowego: szkic popularny*, Warszawa 1901. Niestety Zdzisław Kowalski zmarł w wieku zaledwie 26 lat. Na rolę Z. Kowalskiego i I. Moszczeńskiej w dziejach wychowania seksualnego w Polsce uwagę zwrócili: M. Kozakiewicz, *Moralne aspekty wychowania seksualnego*, [w:] *Seksuologia społeczna*, red. K. Imieliński, Warszawa 1974, s. 278–283; M. Babik, *Edukacja seksualna małych dzieci w koncepcji Izabeli Moszczeńskiej*, „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce: kwartalnik dla nauczycieli” 2016, t. 11, z. 1, s. 101–112; M. Babik, *Polskie koncepcje wychowania seksualnego w latach 1900–1939*, Kraków 2010, s. 74–79; M. Nawrot-Borowska, *Sprawy tajemne i nieczyste. Rola rodziny w wychowaniu seksualnym dzieci w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku w świetle poradników. Zarys problematyki*, „Wychowanie Rodzinie” 2013, t. VII, nr 1, s. 127–162.

z drugiej – w publicystykę w kwestii kobiecej. Najważniejszą jej pracą z tego zakresu jest opracowanie *Czego nie wiemy o naszych synach? Fakta i cyfry na użytek rodziców*³⁹ o życiu seksualnym studentów Politechniki Warszawskiej, przygotowane na podstawie sporządzonej przez nią ankiety. Autorka zauważała, że brak wychowania seksualnego prowadzi do podwójnej moralności⁴⁰, do braku świadomości dojrzałej inicjacji seksualnej; potępiała wykorzystywanie seksualne służby domowej oraz prostytutkę, które stanowiły ważne społecznie problemy; zwracała uwagę na przenoszenie chorób wenerycznych. Inne jej prace z zakresu wychowania seksualnego: *Jak rozmawiać z dziećmi o kwestiach drażliwych: wskazówki dla matek*⁴¹, *Zdradne sieci: przestroga dla dziewcząt*⁴², *Reformy w wychowaniu moralnym: odczyt publiczny*⁴³, *Co każda matka dorastającej córce powiedzieć powinna*⁴⁴. Widać więc wyraźny związek jej poglądów z biografią – problematyka ta pojawiła się zaraz po rozpadzie jej małżeństwa (1894–1901) z Kazimierzem Rzepeckim i tragicznej jego śmierci w Berlinie (1902)⁴⁵.

Izabela Moszczeńska była także publicystką polityczną i społeczną⁴⁶. Również znaczna część jej wspomnień i listów dotyczy w większym stopniu polityki niż pedagogiki. Odnajdujemy w nich jeszcze ściślejszy związek jej twórczości z biografią. Najważniejsze publikacje Izabeli Moszczeńskiej z tego zakresu to: *Nasza szkoła w Królestwie Polskim: uwagi na czasie*⁴⁷, *O wolności politycznej*⁴⁸, *Do światła: rzecz o znaczeniu „Uniwersytetów Powszechnych”*⁴⁹, *Sprawa szkolna w Królestwie Polskim 1905–1910*⁵⁰, *Postęp na rozdrożu*⁵¹, *W palącej sprawie szkolnej (język rosyjski w szkole polskiej)* (ze Stanisławem Thuguttem i Władysławem Studnickim)⁵², *Demokracja i szkoła*⁵³, *Prawda i plotka o legionach polskich*⁵⁴, *Misty-*

³⁹ Warszawa 1904.

⁴⁰ A. Janiak-Jasińska, *Przeciw podwójnej moralności*, „Mówią Wieki” 2007, nr 4, s. 18–23.

⁴¹ Warszawa 1904.

⁴² Warszawa 1912.

⁴³ Warszawa 1903.

⁴⁴ Warszawa 1904, wyd. 2: Warszawa 1912.

⁴⁵ A. Siwiec, *Kazimierz Rzepecki – idealista i mąż nieidealny Izabeli Moszczeńskiej*, „Auto-biografia – Literatura – Kultura – Media” 2016, nr 1 (6), s. 191–198.

⁴⁶ A. Siwiec, *Publicystyka społeczna Izabeli Moszczeńskiej: wybór*, Szczecin 2017; I. Pogracka-Michalak, *Twórczość publicystyczna Izabeli Moszczeńskiej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica” 2013, nr 2, s. 49–55.

⁴⁷ Lwów 1905.

⁴⁸ Kraków 1905.

⁴⁹ Warszawa 1907.

⁵⁰ Lwów 1911 – pod pseudonimem M. Bell.

⁵¹ Warszawa 1911.

⁵² Warszawa 1915.

⁵³ Piotrków 1915.

⁵⁴ 1915 – druk ulotny.

fikacja polityczna⁵⁵, *O samodzielność polityki polskiej*⁵⁶, *Do wszystkich Kół Ligi Kobiet Pogotowania Wojennego*⁵⁷, *Tragedia Legionów*⁵⁸, *Szkolnictwo polskie wobec nowych wyzwań*⁵⁹, *Wielkopolska w niewoli*⁶⁰, a także opracowane przez Izabelę Moszczeńską: *Dla Ciebie, Polsko... zbiór poezji Polsce i bojom za nią poświęconych*⁶¹. Do tego dodać należy setki artykułów prasowych.

Dzieje życia Izabeli Moszczeńskiej wpisują się w historię społeczną i polityczną Polski przełomu XIX/XX w. Autorka pochodziła z rodziny ziemiańskiej, z majątku Rzeczycy na Kujawach, wówczas w zaborze pruskim⁶². Wrosła w patriotycznych tradycjach rodzinnych, w wielkim szacunku do powstań narodowych, w religii katolickiej, w atmosferze oporu wobec *Kulturkampf*, w kulcie „pracy u podstaw”. Ze wspomnień wynika, że jej rodzina odznaczała się serdecznością; ojciec, matka, rodzeństwo i bliżsi krewni byli ze sobą życzliwi, dawali sobie wsparcie. I wprawdzie bardziej krytyczna analiza wspomnień z okresu dzieciństwa i wczesnej młodości, pisanych około 60 lat później, może budzić podejrzenia o idealizację niektórych szczegółów życia rodzinnego, wydaje się, że więzi emocjonalne w rodzinie były najwyraźniej bezpieczne i dały młodej Izabeli wiarę w swoje możliwości, w ludzką dobroć i przewidywalność relacji. Z domu wyniosła również szczery polski patriotyzm, wiarę w odzyskanie niepodległości, szacunek do pracy, do samokształcenia, do idei pozytywizmu, a pod względem politycznym – wyraźną niechęć w stosunku do Rosji i Niemiec, wiarę w dobre intencje polityczne Austrii wobec Polaków⁶³, ale też umiarkowanie niechętny stosunek do Żydów. Wydaje się, że był to dość typowy światopogląd w wielu rodzinach ziemiańskich w tym czasie. Krótki pobyt na pensji Jadwigi Sikorskiej w Warszawie (1878–1880) dał jej możliwość znacznego poszerzenia horyzontów intelektualnych, poznania wielu wybitnych nauczycieli – przedstawicieli warszawskiej inteligencji, ugruntowania ducha pozytywizmu warszawskiego. Pensji jednak nie ukończyła, wróciła do rodzinnej Rzeczycy, kontynuowała samokształcenie, zaczęła publikować pierwsze teksty⁶⁴. W latach 1880–1890 przebywała w Rzeczycy. Ten dziesięcioletni okres

⁵⁵ Lozanna 1916.

⁵⁶ Warszawa 1916.

⁵⁷ Warszawa 1916 – druk ulotny.

⁵⁸ Warszawa 1916.

⁵⁹ Warszawa 1917.

⁶⁰ Warszawa 1921.

⁶¹ Piotrków 1915.

⁶² A. Stopińska-Pająk, *Izabela Moszczeńska i jej rodzina – w służbie polskiej oświaty*, [w:] *Powiązania rodzinne wśród twórców polskiej teorii i praktyki edukacyjnej*, red. W. Jamrozek, K. Kabacińska, K. Ratajczak, W. Szulakiewicz, Poznań 2007, s. 197–204.

⁶³ Charakterystyczne, że Izabela Moszczeńska nigdy nie była w Wiedniu i nie orientowała się w rzeczywistych zamiarach Austrii w stosunku do Polaków.

⁶⁴ I. Moszczeńska, *Źródło siły i szczęścia*, Warszawa 1927.

intensywnej, niezależnej pracy nad rozwojem osobistym wspierały kilkumiesięczne wyjazdy do Warszawy, gdzie studiowała malarstwo u Wojciecha Gersona i uczęszczała nieregularnie na tzw. Uniwersytet Latający. Uczestniczyła także w wykładach znanych pedagogów i filozofów, m.in.: Jana Władysława Dawida, Adolfa Dygasińskiego, Ludwika Krzywickiego oraz Adama Mahrburga, co pogłębiło jej feministyczne i pedagogiczne zainteresowania. Uniwersytet Latający – działający tajnie, był niezwykle placówką kształcenia dorosłych. Otrzymał też potoczną nazwę – „babski uniwersytet”, ponieważ wśród studentów dominowały kobiety, zwłaszcza w początkowym okresie jego działalności⁶⁵. Było to świadectwem nie tylko ogromnych potrzeb edukacyjnych kobiet, które w tamtym czasie miały ograniczone możliwości ich zaspokojenia, ale także aktywności i determinacji w dążeniu do nauki.

Jak wiele innych osób z rodzin ziemiańskich, w drugiej połowie XIX w., po bankructwie i śmierci ojca, Izabela Moszczeńska musiała w 1890 r. opuścić Rzeczycę i przenieść się z idyllicznej dla niej wsi do dużego miasta – do Warszawy, Poznania, Lwowa, Krakowa i znów do Warszawy – i zasilić grupę inteligencji, która utrzymywała się z pracy intelektualnej i z pisania. Był to niewątpliwy przełom w jej życiu. Przez kilka miesięcy była prywatną nauczycielką u książąt Radziwiłłów w Nieświeżu (sierpień – październik 1890 r.) i u rodziny Wertheimów w Warszawie (styczeń – kwiecień 1891 r.), jednak praca nauczycielska zdecydowanie jej nie odpowiadała. Dodajmy, że był to jedyny czas w życiu Izabeli Moszczeńskiej, gdy pracowała jako nauczycielka.

Kolejnym przełomem w jej życiu było zawarcie małżeństwa z Kazimierzem Rzepeckim (1894). Narracja z czasów małżeństwa (1894–1901) pełna jest emocjonalnych napięć, rozczarowań, rozczaleń, bardzo ostrych wypowiedzi antyklerykalnych i antykonserwatywnych – zupełnie nie pasuje do wspomnień z lat wcześniejszych. We wrześniu 1896 r. Moszczeńska wzięła udział w Międzynarodowym Kongresie Kobiet w Berlinie, gdzie wygłosiła referat na temat pracy społeczno-oświatowej kobiet z zaboru rosyjskiego. W 1897 r. wraz z rodziną przeniosła się do Lwowa, gdzie włączyła się w pracę społeczną lwowianek, ale już w 1899 r. przybyła do Warszawy. To właśnie tam, w środowisku warszawskim, była szczególnie aktywna na różnych polach. W drugiej połowie XIX i na początku XX wieku Warszawa stanowiła centrum życia naukowego, społeczno-oświatowego i politycznego, w tym czasie kształtowała się polska myśl pedagogiczna, której przedstawicielką była Moszczeńska. Uczestniczyła w pracach badawczych prowadzonych przez Jana Władysława Dawida i systematycznie publikowała artykuły w czasopiśmie „Przegląd Pedagogiczny”, gdzie podejmowała problematykę wychowania umysłowego, moralnego, fizycznego i estetycznego dzieci i młodzieży. Współpracowała z czasopismami feministycznymi „Ster”, „Nowe Słowo” oraz z innymi pismami społecznymi: z „Prze-

⁶⁵ B. Cywiński, *Rodowody niepokornych*, Warszawa 1996.

głędem Tygodniowym”, „Głosem”. Prowadziła wykłady dla kobiet ze środowisk robotniczych i wiejskich, głównie dzięki działalności w tajnej organizacji politycznej pod nazwą Stowarzyszenie Kobiet Korony i Litwy. Uczestniczyła w pracach na wielu płaszczyznach – kolportowała wydawnictwa ludowe w Wielkopolsce, przewoziła nielegalną literaturę przez granice, wygłaszała odczyty, brała udział w wielu imprezach krajowych. Była też zaangażowana w jawnie działającą organizację kobiecą – Stowarzyszenie Pracy Kobiet przy Muzeum Przemysłu i Handlu w Warszawie, w którym, należąc do sekcji społecznej, prowadziła wykłady, zwracając uwagę na problematykę warunków pracy kobiet w fabrykach.

Niestety jej małżeństwo okazało się związkciem nieudanym. Izabela Moszczeńska, najwyraźniej nieprzygotowana do tak niebezpiecznych relacji rodzinnych, nie potrafiła porozumieć się z mężem, na którego najwyraźniej nie mogła liczyć, gdyż prawdopodobnie był uzależniony od alkoholu. Po rozpadzie małżeństwa (1901) i tragicznej śmierci męża w Berlinie (1902) musiała sama z pisania utrzymać dwójkę małych dzieci. To właśnie wtedy zmuszona była dużo publikować i tłumaczyć. W 1902 r. drukiem wydanych zostało aż sześć jej tłumaczeń z zakresu psychologii, pedagogiki i socjologii⁶⁶. Tłumaczyła teksty Ellen Key, Jakuba Sully’ego czy Williama Jamesa, zapoznając polskich czytelników z aktualnymi tendencjami zachodniej myśli pedagogicznej. Zainspirowana teorią, sprawdzała w praktyce idee nowego wychowania, które miało zapewnić dziecku podmiotowe i moralne wychowanie, a fundamentem wychowania powinna być atmosfera w domu, przyzwoite życie rodziców, otwartość i wzajemny szacunek w rodzinie oraz jasne określenie wartości moralnych⁶⁷.

W 1903 r. ukazał się bardzo ciekawy cykl jej artykułów w „Słowie” pod tytułem *Kwestia kobieca w chwili obecnej*. Skrytykowała w nim dotychczasowe osiągnięcia kobiet oraz działania ruchu emancypacyjnego. W 1905 r. wzięła udział w Kongresie Narodowym Polskim Kobiet w Krakowie, który zgromadził przedstawicielki wszystkich frakcji w Polsce – ruch kobiecy z trzech zaborów. Program kongresu był bardzo bogaty i obejmował nie tylko kwestie kobiece, ale także inne ważne kwestie społeczne i polityczne⁶⁸. Delegaci wyrazili swoje poparcie dla walczącego proletariatu, jednolitość postaw wszystkich delegatów – mimo zasadniczych różnic między organizacjami. Pierwszego dnia wygłosiła wykład zatytułowany: „Polityczny ruch kobiet w chwili obecnej”. Efektem dyskusji było przyjęcie rezolucji, w której kobiety zobowiązały się do współpracy z partiami politycznymi dążącymi do uzyskania swobód politycznych dla kraju. Uznane zostało za konieczne przyznanie kobietom praw

⁶⁶ A. Siwiec, *Wstęp*, [w:] *Publicystyka społeczna Izabeli Moszczeńskiej*, Szczecin 2017, s. 12.

⁶⁷ I. Moszczeńska, *Pogadanki moralne*, Warszawa 1908, s. VI.

⁶⁸ A. Stopińska-Pajak, *Socio-educational activities of Izabela Moszczeńska (1864–1941): contribution to adult and women education*, „Pedagogika Społeczna” 2020, nr 1 (75), s. 105.

wyborczych. Zabrała również głos w sprawie koedukacji i wzięła udział w dyskusji na temat walki z prostytutką, będącej ważną częścią spotkania. Izabela Moszczeńska wystąpiła obok znanych działaczek ruchu kobiecego, m.in. Pauliny Kuczalskiej-Reinschmit, Marii Turzimy, Teodory Męczkowskiej, które domagały się zniesienia reglamentacji prostytutki. Wskazała na ekonomiczne i społeczne przyczyny prostytutki oraz, odwołując się do własnych badań nad życiem seksualnym gimnazjalistów i studentów, wskazywała błędy wychowawcze i niekorzystny wpływ dorosłych⁶⁹. W 1907 r. Moszczeńska wzięła udział w kolejnym Zjeździe Kobiet Polskich, który odbył się w Warszawie z okazji 40-lecia działalności literackiej Elizy Orzeszkowej. Jej wkład zarówno w fazę przygotowawczą kongresu, jak i podczas obrad był znaczący; była członkiem komisji przygotowawczej pod przewodnictwem Marii Konopnickiej oraz członkiem powołanego na kongresie komitetu jubileuszowego, którego celem było zbieranie funduszy na uczczenie zasług Orzeszkowej. Kilkakrotnie wypowiadała się na temat najważniejszych kwestii: prawa wyborczego kobiet, przepisów kodeksu cywilnego, prostytutki. Podejmowane problemy i sposób ich prezentacji były niezwykle postępowe. Sama autorka oceniła zjazd jako przełomowy w ruchu kobiecym⁷⁰.

Od 1904 r. Izabela Moszczeńska zaangażowała się także aktywnie w działalność niepodległościową i polityczną zbliżoną do PPS, za co trzykrotnie była więziona. Raziła ją zbyt ugodowa i mało radykalna – jej zdaniem – polityka Romana Dmowskiego i endecji w sprawie bojkotu rządowych szkół rosyjskich w Warszawie w 1905 r. W roku 1904 podejmowała działania agitacyjne na spotkaniach organizowanych przez grupę demokratycznej inteligencji, której program został wyłożony na łamach lwowskiego miesięcznika „Kuźnica” Andrzeja Niemojewskiego⁷¹. Jako propagatorka strajku szkolnego, uczestniczyła w pracy tajnych spotkań uczniowskich i podejmowała współpracę z Kołem Wychowawców.

W latach 1913–1918 Moszczeńska walczyła o nadanie nowego oblicza ruchowi kobiecemu. W celu aktywizacji kobiet w sprawie wyzwolenia narodu łączyła hasła ruchu emancypacyjnego z aktualnymi problemami społecznymi i politycznymi, a także z edukacją dorosłych. To ostatnie było w jej obszarze zainteresowania wcześniej, w czasie rewolucji 1905 r. i w latach późniejszych, uczestniczyła w działaniach licznych organizacji, towarzystw i instytucji społeczno-oświatowych zajmujących się upowszechnianiem oświaty dorosłych, m.in. Stowarzyszenia Kursów dla Dorosłych Analfabetów⁷², w którym była

⁶⁹ I. Moszczeńska, *Sprawozdanie ze Zjazdu*, [w:] „Nowe Słowo” 1905, nr 20.

⁷⁰ I. Moszczeńska, *O życiu i pracach Orzeszkowej*, Warszawa 1911.

⁷¹ J. Myśliński, *Grupy polityczne Królestwa Polskiego w zachodniej Galicji (1895–1904)*, Warszawa 1967, s. 259.

⁷² W. Weychertówna, *Stowarzyszenie Kursów dla Dorosłych*, „Nowe Tory” 1907, nr 1.

członkiem zarządu obok Aleksandra Świętochowskiego, Ludwika Krzywickiego, Władysławy Weychert-Szymanowskiej i Marii Rotwandowej. Przy znaczącym udziale Moszczeńskiej powstała w 1910 r. Komisja do spraw Kobięcych w Towarzystwie Kultury Polskiej, a także Towarzystwo Czytelni miasta Warszawy, Towarzystwo Wspierania Edukacji, Towarzystwo Szerzenia Oświaty „Światło”, Towarzystwo Popierania Edukacji w Łodzi oraz Uniwersytet dla Wszystkich w Warszawie. Była szczególnie zaangażowana w działania na rzecz Uniwersytetu dla Wszystkich, działającego w latach 1906–1908⁷³, w którym, razem ze Stanisławem Karpowiczem, kierowała sekcją pedagogiczną. Instytucja ta, związana poprzez swoich działaczy ze środowiskiem inteligencji socjalistycznej i radykalnej, rozwijała szeroką działalność edukacyjną, głównie w środowiskach robotniczych⁷⁴. Podejmowano różne formy edukacyjne – prowadzone były głównie wykłady popularyzujące wiedzę z różnych dziedzin, utworzono grupy samokształceniowe i udzielano porad. W listopadzie 1908 r., w wyniku represji władz carskich, Uniwersytet został zamknięty, a następnie w maju 1909 r. zlikwidowany. Zagadnienia związane z edukacją dorosłych były również tematem wielu jej artykułów i wystąpień w czasopismach społeczno-oświatowych. Kolejnym etapem jej działalności w ruchu kobiecym i w edukacji dorosłych był okres po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Nie przestała być aktywna, choć dołączyła do bardziej umiarkowanych grup.

W kwietniu 1913 r. była m.in. jedną z założycielek Ligi Kobiet Polskich Pogotowia Wojennego⁷⁵. Jej działalność nasiliła się w okresie I wojny światowej. Była gorącą zwolenniczką Legionów Polskich i Józefa Piłsudskiego. O jej wierze w czyn legionowy świadczyć może choćby to, że w sierpniu 1914 r. wysłała na front swego 15-letniego syna, Jana Rzepeckiego, który przydzielony został do 1 Pułku Piechoty Legionów Polskich. Podczas kryzysu przysięgowego (9–11 lipca 1917 r.) Izabela Moszczeńska publicznie skrytykowała Piłsudskiego w krótkiej broszurze: *Do Brygadiera Piłsudskiego, byłego członka Rady Stanu: list otwarty*⁷⁶. Została za to skreślona z listy członków Stowarzyszenia Pisarzy i Dziennikarzy. Było to polityczne rozstanie z Piłsudskim.

Po odzyskaniu niepodległości Izabela Moszczeńska była kandydatką do Sejmu Ustawodawczego w 1919 r.⁷⁷, jednak nie uzyskała mandatu. Z biegiem

---

⁷³ I. Moszczeńska, *Do światła: rzecz o znaczeniu Uniwersytetów Powszechnych*, Warszawa 1907.

⁷⁴ J. Miąso, *Uniwersytet dla wszystkich*, Warszawa 1960.

⁷⁵ J.Z. Pająk, *Liga Kobiet Polskich Pogotowia Wojennego wobec sporów w obozie aktywnym (sierpień 1915–sierpień 1916)*, „Kieleckie Studia Historyczne” 1999, t. 15, s. 79–94.

⁷⁶ Warszawa 1917 – druk ulotny, 4 strony.

⁷⁷ Figurowała na plakacie wyborczym dwa razy (tak!): raz jako „Iza Moszczeńska. Literatka. Warszawa, ul. Szopena 17” jako jedynka z listy nr 13 Komitetu Wyborczego Kobięcego Centrum, a drugi raz jako: „Iza Moszczeńska-Rzepecka. Literatka. Warszawa, ul. Szopena 17” jako nr 5 na liście nr 12 „Orędy Wyborczej Zjednoczonych Stronnictw Ludowych

czasu jej poglądy stawały się coraz bardziej zbliżone do poglądów centrowych Władysława Sikorskiego i Stanisława Kota, a następnie coraz bardziej konserwatywne, zbliżone do endecji – zwłaszcza po maju 1926 r. W 1933 r. bardzo ironicznie wypowiadał się o niej, jako o zwolennicze endecji, Antoni Słonimski w swych *Kronikach tygodniowych* – w kontekście wręczenia nagrody literackiej miasta Warszawy Tadeuszowi Boyowi-Żeleńskiemu⁷⁸. Podziały polityczne przebiegały wewnątrz rodziny – córka Izabeli Hanna Pohoska i jej mąż Jan Pohoski byli gorącymi zwolennikami sanacji. Tymczasem syn Izabeli, Jan Rzepecki, walczył podczas zamachu majowego w 1926 r. przeciw Piłsudskiemu. Podziały te nie odbiły się jednak na zachowaniu więzi rodzinnych.

W maju 1934 r., w wieku 70 lat, Moszczeńska została poważnie sparaliżowana, a na jesieni 1937 r. doznała kolejnego ataku, który uniemożliwił jej poruszanie się. Nadal jednak pracowała i dużo publikowała w prasie. To właśnie wtedy pisała swoje wspomnienia, które tu wydajemy.

Tragedia Izabeli Moszczeńskiej i jej rodziny, podobnie jak milionów innych rodzin polskich, rozpoczęła się 1 września 1939 r. Schorowana Moszczeńska opuściła wraz z tysiącami innych osób Warszawę. Po miesiącach tułaczki powróciła do domu córki i jej męża na warszawskim Żoliborzu. Tu jednak czekały ich prześladowania ze strony niemieckiego okupanta. 20/21 czerwca 1940 r. w Palmirach rozstrzelany został Jan Pohoski (1899–1940) – zięć Izabeli i aszłużony wiceprezydent Warszawy, jeden z najbliższych współpracowników Stefana Starzyńskiego⁷⁹. Izabela Moszczeńska zmarła 20 marca 1941 r. Jej uko-

---

i Narodowych” – zob.: *Wybory do Sejmu w myśl artykułu 45 i 54 Ordynacji Wyborczej do Sejmu Ustawodawczego. Główna Komisja Wyborcza okręgu m.st. Warszawy podaje do wiadomości publicznej następujące ostatecznie ustalone listy kandydatur poselskich do Sejmu w porządku ich zgłoszeń: Warszawa, d. 17 stycznia 1919 r.* – zob.: <https://polona.pl/item/wybory-do-sejmu-w-mysl-art-45-i-54-ordynacji-wyborczej-do-sejmu-ustawodawczego-glowna,NzQ3MjQ0Mjk/0/#info:metadata> (dostęp 23.06.2021). Izabela Moszczeńska mieszkała wówczas w Warszawie przy ul. Chopina 17 (budynek nie istnieje), tuż obok skrzyżowania z ul. Mokotowską, w mieszkaniu prof. Stefana Czarnowskiego (1879–1937), swego znajomego z „Secesji” z Ligi Narodowej – zob. J. Rzepecki, *Wspomnienia i przyczynki historyczne*, Warszawa 1956, s. 5–11.

⁷⁸ A. Słonimski, *Kroniki tygodniowe 1932–1935*, oprac. R. Habielski, Warszawa 2001, s. 98: „nagroda literacka przyznana Boyowi przez endeków. Straszny tam musiał być płacz i zgryzanie zębów [...]. Biedna Iza Moszczeńska musi podpisać się pod nagrodą dla Boya”.

⁷⁹ Nazwisko Jana Pohoskiego jest upamiętnione, obok Stefana Starzyńskiego, m.in. na kamiennej tablicy z 1938 r. na Bulwarach Wiślanych w Warszawie, na wysokości Zamku Królewskiego: „W roku żałoby narodowej z powodu zgonu wielkiego marszałka Józefa Piłsudskiego, gdy prezydentem Rzeczypospolitej był prof. dr Ignacy Mościcki [...] prezydentem miasta Stefan Starzyński, wiceprezydentem działu budownictwa Jan Pohoski rozpoczęto wznoszenie kamiennych bulwarów nad Wisłą oraz budowę Wybrzeży: Gdyńskiego i Gdańskiego. Prace rozpoczęto przed Zamkiem Królewskim przy Moście Kierbedzia w sierpniu 1935 roku [...] odcinek Wybrzeża Gdańskiego od Mostu Kierbedzia do Mostu pod Cytadelą długości 1600 mtr. ukończono w roku 194...”. Stefan Starzyński zginął prawdopodobnie jeszcze w grudniu 1939 r. Jan Pohoski został rozstrzelany przez Niemców w Palmirach

chana wnuczka, Ewa Pohoska (1918–1944) – młoda poetka, studentka polonistyki na tajnym UW i socjologii na tajnym Uniwersytecie Ziemi Zachodnich, żołnierz AK, aresztowana 5 stycznia 1944 r. podczas tajnych kompletów na Żoliborzu i więziona, jak wcześniej jej babka i pradziadek, na Pawiaku; została rozstrzelana 11 lutego 1944 r. w ruinach getta. Wnuk Izabeli Moszczeńskiej, Jan Pohoski (1925–1944), żołnierz AK, zginął w powstaniu warszawskim. Po upadku Powstania dom przy ul. Felińskiego 27, w którym ostatnie lata życia spędziła i w którym zmarła Izabela Moszczeńska, został przez Niemców spalony i zginęły niemal wszystkie pamiątki rodzinne, książki itd. Hanna Pohoska straciła więc podczas wojny niemal wszystkich i wszystko. Maria Dąbrowska opisywała ją w swych *Dziennikach*, w notatce z 7 czerwca 1945 r.: „Dziś o 5, idąc po wodę, spotkałam w bramie panią Hannę Pohoską. Ona mnie zaczęła, bo ja bym jej nigdy nie poznała. Jest siwa, biała jak gołąb, bardziej siwa od stracha – rysy zaostrzyły się, zmieniły⁸⁰ – zrobiła się podobna do matki (Izy Moszczeńskiej), której życiorys pisze. Powiedziała wesoło: »A moi wszyscy rozproszeni po świecie, zostałam sama jak palec«. Nie wie, że »jej wszyscy« nie żyją. Nie wiem, dlaczego taką rzecz tai się przed żoną i matką. Zresztą ona nie wierzy także w śmierć Basi Poniatowskiej⁸¹. Niestety⁸². W takich okolicznościach, najwyraźniej psychicznego wyparcia okrutnej rzeczywistości, powstawało opracowanie wydawanego przez nas źródła.

Nie był to jednak koniec tragedii tej rodziny – kilka miesięcy później, 5 listopada 1945 r. aresztowany został syn Izabeli Moszczeńskiej, a brat Hanny Pohoskiej, Jan Rzepecki (1899–1983) – legionista, przed wojną pułkownik dyplomowany WP, podczas okupacji szef Biura Informacji Propagandy KG AK, po wojnie pierwszy prezes Zrzeszenia Wolność i Niezawisłość (2 września – 5 listopada 1945 r.). Podczas śledztwa uwierzył gwarancjom funkcjonariuszy Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego i w czasie konfrontacji polecił „Marcysi” wydanie wszystkich pozostałych członków I zarządu WiN. Wydał też UB cały pozostały majątek AK. Kpt. Emilia Malessa „Marcysia”, wcześniej żona (1943) Jana Piwnika „Ponurego” (1912–1944), legendarnego partyzanta na Kielecczyźnie i Nowogródzczyźnie, szefowa działu łączności „Zagrody” przy KG AK, powstaniec warszawski, oskarżona przez kolegów o zdradę, po ponad dwóch latach walki o honor i wolność swoich żołnierzy, 5 czerwca 1949 r. popełniła samobójstwo. Hanna Pohoska zmarła 30 września 1953 r. – w przeddzień

20–21 czerwca 1940 r. – razem z Maciejem Ratajem, Januszem Kusocińskim, Mieczysławem Niedziałkowskim – i 358 ofiarami-więźniami Pawiaka. Ostatniej, brakującej cyfry na tej tablicy na Bulwarach Wiślanych nie wykuto dotychczas.

⁸⁰ Miała wtedy 50 lat.

⁸¹ Barbara Poniatowska „Grażyna” (1913–1944) – łączniczka Batalionów Chłopskich, powstaniec warszawski, córka Juliana i Zofii z domu Pohoskiej; rozstrzelana 4 sierpnia 1944 r. przez Niemców w al. Szucha.

⁸² M. Dąbrowska, *Dzienniki 1914–1965*, t. 5: 1942–1947, Warszawa 2009.

inauguracji nowego roku akademickiego 1953/1954 na Uniwersytecie Warszawskim. Pochowana jest w jednym grobie z matką, Izabelą Moszczeńską, na Cmentarzu Powązkowskim – kwatera 17-6-30. Są to tragiczne losy warszawskiej rodziny inteligenckiej wpisane w tragiczną historię Polski. Historia rodziny – *pars pro toto*...

* * *

Książka, którą proponujemy do lektury, jest krytyczną, wtórną edycją bardzo szczególnie źródła. Są to bowiem wspomnienia i korespondencja Izabeli Moszczeńskiej-Rzepeckiej, które zostały już uprzednio opracowane przez jej dzieci – Hannę Pohoską oraz Jana Rzepeckiego, ale nigdy dotąd w całości nie zostały wydane. Opracowanie to niemal w ogóle nie zawierało przypisów. Ok. 1950 r. do druku przygotowała je Hanna Pohoska. Powstałemu maszynopisowi nadała tytuł: *Izabela Moszczeńska-Rzepecka, Wspomnienia i listy z lat 1864–1914–1941*. Publikacja była planowana na ok. 360–400 stron. Na podstawie źródłową przygotowanego opracowania składa się wiele wyselekcjonowanych części, powiązanych ze sobą rzeczowo, lecz różniących się od siebie pod względem redakcyjnym. Są to dzienniki i pamiętniki pisane przez Izabelę Moszczeńską, wspomnienia spisywane przez nią lub dyktowane po latach oraz jej korespondencja prowadzona głównie z członkami rodziny. Całość została zredagowana i opatrzona komentarzami w tekście i w nielicznych przypisach przez Hannę Pohoską, a następnie Jana Rzepeckiego. Uzupełnili oni tekst autorstwa swej matki dodatkowymi materiałami pochodzącymi z archiwum rodzinnego oraz fragmentami jej twórczości literackiej. Dzięki zróżnicowaniu i dopełnianiu się poszczególnych elementów powstałego w ten sposób opracowania obejmuje ono cały okres życia Izabeli Moszczeńskiej.

Przygotowanie tego pierwotnego opracowania właśnie przez Hannę Pohoską i Jana Rzepeckiego, czyli postaci, które odegrały własną istotną rolę w historii, jest nie bez znaczenia. Z jednej strony występują oni bowiem w roli historyków – autorów opracowania krytycznego, z drugiej zaś – są uczestnikami i świadkami większości omawianych wydarzeń. Powstały dzięki ich staraniom materiał ma zatem charakter metaźródłowy, będąc jednocześnie źródłem pierwotnym, jak i wtórnym, tworząc w ten sposób subtelną nić między badaczem a rzeczywistością, w której żyła i działała ich matka⁸³.

Przygotowana przez nich praca nie została nigdy opublikowana i jest obecnie przechowywana w zbiorach Gabinetu Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie⁸⁴. W 2001 r. w cyklu *Rękopisy Biblioteki Uniwersyteckiej*

⁸³ J. Topolski, *Czy historyk ma dostęp do przeszłej rzeczywistości? Problem źródeł historycznych*, [w:] *Historia: o jeden świat za daleko?*, wstęp, tłum. i oprac. E. Domańska, Poznań 1997, s. 62–63.

⁸⁴ Gabinet Rękopisów BUW: nr inw. 406a-b.

w Warszawie została przygotowana jej reprodukcja cyfrowa, opatrzona komentarzem przez Ewę Piskurewicz⁸⁵. Na zawartość reprodukcji składa się obszerny, 971-stronicowy materiał, którego główną część, obejmującą 826 stron, stanowi opracowanie przygotowane przez Hannę Pohoską i Jana Rzepeckiego. Zawarta jest zarówno wersja przygotowana do druku przez Hannę Pohoską, wraz z poprawkami atramentowymi i fragmentami maszynopisu jej brata, jak i wersje robocze poszczególnych części, sporządzone w formie rękopisów i maszynopisów. Omawiany materiał cyfrowy zawiera także źródła nieuwzględnione w niniejszej pracy: niekompletną bibliografię prac Izabeli Moszczeńskiej, teksty jej wystąpień i notatek oraz wspomnienie Wandy Pełczyńskiej o Hannie Pohoskiej, spisane w 1953 r., niedługo po jej śmierci⁸⁶.

Opracowanie *Wspomnienia i listy Izabeli Moszczeńskiej-Rzepeckiej* przechowywane w Gabinecie Rękopisów BUW ma układ chronologiczny. Składa się ze wstępu, sześciu rozdziałów i zamknięcia, które zostały utrwalone także na ośmiu mikrofilmach (14776-14782).

Pierwsza część (7 stron) obejmuje spis rozdziałów, opis i plan wydawnictwa oraz dwie redakcje wstępu. Pierwsza wersja była przygotowywana od 1945 r. i ukończona przez Hannę Pohoską w styczniu 1948 r. Drugą wersję stanowią uwagi do pierwotnej treści wstępu przygotowane przez Jana Rzepeckiego i ukończone przez niego w Krakowie 12 kwietnia 1948 r.⁸⁷

Na rozdział pierwszy pt. *Moje gniazdo rodzinne. Wspomnienia z dzieciństwa 1864–1878* składa się 71-stronicowy maszynopis wspomnień Izabeli Moszczeńskiej spisanych przez nią w latach 1934–1939⁸⁸. Jest to rozbudowany opis jej wielkopolskiej posiadłości rodzinnej w Rzeczycy, w której urodziła się i mieszkała w pierwszym okresie swojego życia. Część ta charakteryzuje także atmosferę wychowawczą, w której dorastała. Moszczeńska szczegółowo opisuje także poszczególnych członków swojej rodziny, zarówno bliskiej, jak i dalszej, swoje opiekunki oraz wzajemne relacje. Fragmenty tych wspomnień zostały opublikowane w 1977 r. na łamach czasopisma „Znak”⁸⁹.

Rozdział drugi pt. *Moje lata szkolne. 1878–1880* obejmuje 33-stronicowy maszynopis wspomnień Moszczeńskiej⁹⁰ napisany przez nią ok. 1927 r. Opisała w nim dwa lata spędzone w Warszawie, na prywatnej pensji żeńskiej Jadwigi Sikorskiej. Jak sama zwraca uwagę, choć był to krótki czas, to lata te „miały jednak ogromną wagę dla całego późniejszego ukształtowania mego

---

⁸⁵ *Wspomnienia i listy Izabeli Moszczeńskiej-Rzepeckiej: reprodukcja cyfrowa*, kom. E. Piskurewicz, BUW, Sekcja Dokumentów Wtórnych, Warszawa 2001, s. 971.

⁸⁶ *Ibidem*, s. 827–971.

⁸⁷ *Ibidem*, s. 3–10.

⁸⁸ *Ibidem*, s. 12–82.

⁸⁹ I. Moszczeńska, *Moje gniazdo rodzinne*, „Znak” 1977, nr 1, s. 117–133.

⁹⁰ *Wspomnienia i listy...* op. cit., s. 84–115.

umysłu i charakteru”⁹¹. Był to bowiem czas pierwszego zetknięcia się Izabeli Moszczeńskiej z klimatem intelektualnym ówczesnej Warszawy. W rozdziale tym opisuje swoje nastawienie do nauki i przebieg kształcenia w ramach poszczególnych przedmiotów. Charakteryzuje również wybranych nauczycieli i swój stosunek do nich. Tekst ten w skróconej wersji był opublikowany w książce pamiątkowej poświęconej założycielce szkoły, pt. *Szkoła Jadwigi Sikorskiej w Warszawie*, wydanej w Warszawie w 1927 r.⁹²

Na rozdział trzeci pt. *Młodość na wsi 1880–1890* składa się 56-stronicowy maszynopis opracowany przez Hannę Pohoską na podstawie dziennika spisywanego przez jej matkę w okresie od 10 września 1880 r. do 29 maja 1890 r., korespondencji z 1887 r. oraz fragmentów autobiograficznej noweli Izabeli Moszczeńskiej pt. *Z wolnej ręki*⁹³. Część ta ukazuje czas po powrocie Izabeli Moszczeńskiej z pensji do rodzinnej Rzeczycy – jej głód dalszej nauki, pracę samokształceniową, plany pisarskie, a także okoliczności poznania przyszłego męża i ich rozwijającą się relację romantyczną. Opisuje także dramatyczne wydarzenia z jej życia, które w tym czasie miały miejsce – śmierć ojca i rozpacz związana z koniecznością sprzedaży rodzinnej Rzeczycy.

Maszynopis rozdziału czwartego pt. *Wyrzuceni z gniazda. 1890–1894* ma objętość 36 stron i został opracowany przez Hannę Pohoską na podstawie wyjątków z dziennika Izabeli Moszczeńskiej pisanego w 1891 r. oraz obszernej korespondencji⁹⁴, na którą składają się jej listy pisane do matki w latach 1890, 1891 i 1893, wymiana korespondencji z bratem Janem Moszczeńskim z lat 1890 i 1893 oraz listy, które pisała do starszej siostry Zofii w 1892 r. Ponadto przytoczony jest fragment listu jej młodszego brata, Jana Moszczeńskiego pisanego dwadzieścia lat później do jej syna, Janka. Treść rozdziału ukazuje zakończony ślubem okres narzeczeński Izabeli Moszczeńskiej i Kazimierza Rzepeckiego, a także kilkumiesięczny czas jej pracy jako prywatnej nauczycielki. Znajduje się tu również opis kontaktów Izabeli Moszczeńskiej ze środowiskiem intelektualnym Warszawy oraz jej działalności społecznej, którą podejmowała w tym czasie.

Rozdział piąty pt. *Ciężkie lata 1894–1904* w omawianej reprodukcji cyfrowej znajduje się zarówno w formie 60-stronicowego rękopisu sporządzonego przez Hannę Pohoską, jak i maszynopisu z ok. 1950 r. zawierającego tę samą treść⁹⁵. Tekst ten został opracowany przez Hannę Pohoską m.in. na podstawie wyjątków z pamiętnika Izabeli Moszczeńskiej z lat 1894–1897, zapisków

---

⁹¹ Ibidem, s. 89.

⁹² I. Moszczeńska, *Moje lata szkolne 1878–1880*, [w:] *Szkoła Jadwigi Sikorskiej w Warszawie*, Warszawa 1927, s. 92–116.

⁹³ *Wspomnienia i listy...* op. cit., s. 117–172.

⁹⁴ Ibidem, s. 174–210.

⁹⁵ Ibidem, s. 212–332.

w prowadzonym przez nią w *Dzienniku mej córki Andzi* pisanym w latach 1895–1899 oraz jej korespondencji z rodziną i znajomymi. Składają się na nią: listy pisane do siostry Zofii z 1895 r., listy do matki z lat 1897–1898 i 1901–1902, fragment korespondencji, prowadzonej z nieznaną adresatką z Warszawy dotyczący nastrojów przed berlińskim Kongresem Kobiet z 1896 r., który przechowała siostra Izabeli – Zofia, oraz wyjątek z listu pisanego przez Kazimierza Rzepeckiego do matki Izabeli w 1898 r. Część rozdziału obejmuje także nowelę Izabeli Moszczeńskiej pt. *Matka*, która od stycznia 1898 r. była drukowana we fragmentach na łamach lwowskiego „Tygodnika Pedagogicznego”. Ponadto pomiędzy rękopisem a maszynopisem znajduje się niewielki fragment (13 linijek) strony nr 195 niezachowanego pierwotnego maszynopisu. Według Jana Rzepeckiego został on sporządzony i przepisany po śmierci Moszczeńskiej, między 1941 a 1944 r. Po upadku powstania warszawskiego doszło do pożaru i rabunku domu przy ul. Felińskiego 27 w Warszawie, w którym ostatnie lata życia spędziła Izabela Moszczeńska, wskutek czego maszynopis ten uległ zniszczeniu. W archiwum rodzinnym Rzepeckich zachował się jedynie rękopis będący podstawą do stworzenia drugiej wersji maszynopisu⁹⁶. Rozdział opracowany na podstawie wspomnianych materiałów opisuje działalność społeczną, pisarską i odczytową Izabeli Moszczeńskiej, a także początek jej macierzyństwa. Ponadto dotyczy problemów finansowych jej rodziny zarówno przed, jak i po tragicznej śmierci jej męża w 1902 r.

Zawartość rozdziału szóstego pt. *Bojowe lata 1904–1914* obejmuje najobszerniejszy materiał. Składa się on z rękopisu i dwóch wersji maszynopisu, którego czystopis zajmuje aż 219 stron. Większość rękopisu została sporządzona przez Hannę Pohoską, a część obejmująca notatki więzienne Izabeli Moszczeńskiej z lat 1912–1913 została przepisana przez młodszą siostrę Izabeli – Cecylię Moszczeńską. Obie wersje maszynopisu – brudnopis i czystopis zostały przygotowane przez Hannę Pohoską po dołączeniu listów pisanych przez Izabelę z „Serbii” – oddziału kobiecego więzienia na Pawiaku⁹⁷. Opracowanie powstało na podstawie fragmentów pamiętnika spisywanego i dyktowanego przez Izabelę Moszczeńską w latach 1937–1939 oraz korespondencji Izabeli z dziećmi (głównie z córką) z lat: 1905–1906, 1908, 1910 oraz 1912–1913. Tekst ten opisuje jej postawę rodzicielską, aktywność społeczno-polityczną i oświatowo-kulturalną, a przede wszystkim jej udział w strajku szkolnym w 1905 r. i w ruchu niepodległościowym. Ukazuje także konsekwencje, jakie ponosiła w związku ze swą działalnością, trzykrotnie trafiając do więzienia: w X Pawilonie Cytadeli (1905), w Areszcie Centralnym w Warszawie (1908) oraz Pawiaku (1912–1913). Z czasu jej pobytu w więzieniach zachowały się listy pisane do dzieci oraz sporządzane wówczas notatki, które obrazują warunki

⁹⁶ Ibidem, s. 272.

⁹⁷ Ibidem, s. 336–802.

życia osadzonych, stosunki między nimi oraz sposoby radzenia sobie z izolacją więzienną, jakie stosowała Moszczeńska. Fragmenty listów więziennych były opublikowane w 1977 r. na łamach czasopisma „Znak”⁹⁸. Ponadto fragment dotyczący wspomnień ze strajku szkolnego został opublikowany na łamach dzieła zbiorowego pt. *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917*, przygotowanego w 1932 r. pod redakcją Bogdana Nawroczyńskiego⁹⁹.

Ostatnia część pracy pt. *Zamknięcie. Życie i działalność Izy Moszczeńskiej-Rzepeckiej w latach 1914–1941* obejmuje 10-stronicowy rękopis Hanny Pohoskiej oraz 11-stronicowy maszynopis z poprawkami i uzupełnieniami napisany przez Jana Rzepeckiego. Część ta opisuje działalność polityczną i wojskową Izabeli Moszczeńskiej w czasie I wojny światowej, a w okresie II Rzeczypospolitej – jej współpracę z organami administracji rządowej i samorządowej, działalność pedagogiczno-społeczną i publicystyczną, a także poważne problemy ze zdrowiem, jakich doświadczała od połowy lat trzydziestych XX w. Tekst przybliży także losy Moszczeńskiej po wybuchu II wojny światowej aż do śmierci w 1941 r., która, jak wspomina Hanna Pohoska, była w serdecznym gronie rodzinnym – „jakże cicha, jakże szczęśliwa i pogodna”¹⁰⁰.

Każda wyżej opisana część zawiera także atramentowe poprawki i komentarze Jana Rzepeckiego. Są to: uzupełnienia, weryfikacja części informacji zgodnie z zapamiętanym przez niego przebiegiem zdarzeń, ale przede wszystkim poprawki ortograficzne, interpunkcyjne i stylistyczne. Były one nanoszone przez niego w ciągu kilku lat, także po śmierci Hanny Pohoskiej. Na początku rękopisu rozdz. VI znajduje się jedyna bezpośrednia informacja Jana Rzepeckiego o czasie nanoszenia uwag: „poprawki atramentowe J.Rz. 1955, ołówkiem: zgłoszone za życia siostry zmiany”¹⁰¹. Wersja cyfrowa *Wspomnień Izabeli Moszczeńskiej-Rzepeckiej* nie zawiera jednak ostatecznej, uwzględniającej te modyfikacje, wersji opracowania, która prawdopodobnie nigdy nie powstała.

Niniejsza praca zasadniczo nie zawiera omówionych wyżej powtórzeń zawartych w treści poszczególnych rozdziałów – zostały one przepisane i podane w najpełniejszej formie, jaka wynika ze źródła.

Całość pracy przedstawia proces dojrzewania Izabeli Moszczeńskiej z ambitnej dziewczyny o zainteresowaniach literackich i historycznych, pochodzącej ze stosunkowo zamożnej, patriotycznie nastawionej, ziemiańskiej rodziny do odważnej i zaangażowanej działaczki społeczno-oświatowej, znanej literatki, publicystki i tłumaczki dzieł psychologicznych i pedagogicznych, zaradnej

⁹⁸ I. Moszczeńska, *Listy z Pawiaka (1912–1913)*, „Znak” 1977, nr 10, s. 1205–1227.

⁹⁹ I. Moszczeńska, *Wspomnienia z czasów strajku szkolnego w 1905 r.*, [w:] *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917. Opracowania, wspomnienia, dokumenty*, red. B. Nawroczyński, t. 1, Warszawa 1932, s. 337–345.

¹⁰⁰ H. Pohoska, *Dom: 1937–1944*, „Tygodnik Powszechny” 1969, nr 37, s. 3.

¹⁰¹ *Wspomnienia i listy...* op. cit., s. 336.

matki samotnie wychowującej dwójkę dzieci, przedstawicielki inteligencji utrzymującej się ze swojej twórczości. W pracy ujawniają się także obszary jej życia i działalności, które miały dla niej największe znaczenie lub najwięcej ją zajmowały, jak np. rodzina i majątek w Rzeczycy, aktywność społeczno-oświatowa, w szczególności jej udział w strajku szkolnym. Warto zauważyć, że szczegóły dotyczące jej pedagogicznej twórczości, publicystyki i przekładów, które stanowią największą część jej dorobku, zostały, zarówno przez samą Izabelę Moszczeńską, jak i przez Hannę Pohoską i Jana Rzepeckiego, opisane w opracowaniu dość pobieżnie albo wręcz pominięte, co niestety uniemożliwia poznanie dokładnych, nieopisanych dotychczas w historiografii okoliczności związanych z powstawaniem jej licznych dzieł i przekładów.

Ze względu na charakter pracy zarobkowej Izabeli Moszczeńskiej jako pisarki, publicystki i tłumaczki oraz jej niewątpliwe zdolności, nie dziwi walor literacki, jakim charakteryzują się pisane przez nią teksty zawarte we *Wspomnieniach i listach*. Ich styl jest lekki, a narracja żywa, plastyczna, bogata w środki stylistyczne i nacechowana emocjonalnie.

Wszystkie wydarzenia z życia Izy zostały przedstawione na tle ówczesnej sytuacji politycznej i społeczno-oświatowej oraz wydarzeń, których była ona świadkiem i uczestnikiem. *Wspomnienia i listy Izabeli Moszczeńskiej-Rzepeckiej* dzięki swojej wielowątkowości i szczegółowości mogą stanowić źródło do badań z zakresu historii oświaty i wychowania, historii społecznej i politycznej, dziejów emancypacji kobiet i publicystyki, a także memuarystyki i epistolografii. Wśród najważniejszych zagadnień, których dotyczy ta praca, można wymienić m.in.: sytuację wielkopolskiego ziemiaństwa o tradycjach patriotycznych, nastroje lat popowstaniowych, *Kulturkampf*, rozwijający się na ziemiach polskich ruch feministyczny i pedagogiczno-kulturalny, życie codzienne i zainteresowania ówczesnej inteligencji z wszystkich trzech zaborów, rozwój myśli i praktyki pedagogicznej w zakresie wychowania dziewcząt, środowisko zwolenników pozytywizmu warszawskiego, początki psychologii wychowawczej i pedagogiki eksperymentalnej oraz dyskusje toczone na ten temat w kołach inteligencji warszawskiej, tajne nauczanie przełomu XIX i XX w., postępowe piśmarstwo społeczne, pedagogiczne i polityczne, nastroje okresu wojny rosyjsko-japońskiej, rewolucja szkolna w 1905 r., działalność galicyjskich organizacji niepodległościowych oraz ruchu strzeleckiego w przededniu I wojny światowej i po jej wybuchu, spory polityczne II Rzeczypospolitej pomiędzy piłsudczykami a politykami pozostałych obozów.

Praca obrazuje także postawę wychowawczą, jaką prezentowała Izabela wobec swoich dzieci, i ogromną więź, jaka ją z nimi łączyła. W szczególności dotyczyło to jej relacji z córką, pomimo dzielących je różnic w poglądach politycznych, które były przyczyną licznych konfliktów między nimi¹⁰². Na tę bliską

¹⁰² M.J. Żmichowska, *Hanna Pohoska 1895–1953*, Olsztyn 1995, s. 27, 41–48.

więz wskazuje m.in. przepełniona troską i tkliwością nowela *Matka*, napisana ok. 2 roku życia Hanny Pohoskiej, a także treść korespondencji z dziećmi: zainteresowanie ich życiem, pieszczotliwe zwroty i bezpośrednie wyznania. Na przykład w liście do córki napisanym tuż przed aresztowaniem, we wrześniu 1912 r., deklarowała: „Jesteś mi naprawdę czymś więcej jeszcze niż córką i ty to tak samo odczuwasz, jesteś mi przyjaciółką, najbliższym człowiekiem – dalszym ciągiem mnie samej [...]”¹⁰³. Treści listów nie są jednak jedynie dowodem bliskości matki z córką. Ich pedagogiczną wartość dostrzegł Jan Rzepecki, pisząc w *Uwagach do wstępu*, że: „[...] ustępy dające rady córce i przepełnione uczuciami matki zawierają tyle spostrzeżeń i myśli pedagogicznych, że powinny pozostać nietknięte w druku. Wszak to pisze nie tylko matka kochająca, lecz również znana literatka, a przede wszystkim pedagog [...]”¹⁰⁴.

Dowodem uczucia i zainteresowania macierzyńskiego, a zarazem przykładem studium pracy pedagogicznej, był prowadzony przez Izabelę Moszczeńską w latach 1895–1899 *Dziennik mej córki Andzi*. Szczegółowo notowała w nim swoje obserwacje dotyczące rozwoju fizycznego i psychicznego córki, odnosząc się przy tym do ówczesnie wydawanych prac psychologicznych i pedagogicznych (pedologicznych). Jako matka-pedagog była dociekliwa i analityczna. W 1924 r. pisała na łamach czasopisma „Szkoła Powszechna”: „Kto nigdy gruntownie nie przeniknął i nie pojął dziecka, ten nigdy nie pozna człowieka; kto nie nauczył się odpowiednio postępować z dzieckiem, ten z ludźmi nie da sobie rady”¹⁰⁵. To przesłanie Izabela Moszczeńska realizowała przez całe życie, o czym świadczy ogrom jej dorobku w zakresie twórczości pedagogicznej. Warto zauważyć, że choć prowadziła aktywną działalność na rzecz ruchu kobiecego, po konflikcie z inną znaną działaczką i publicystką, Pauliną Kuczalską-Reinschmit wokół znaczenia macierzyństwa dla kobiety i społeczeństwa, Moszczeńska wyrzekła się określenia siebie mianem „feministki”¹⁰⁶. Mimo osobistej aktywności i wychowywania dzieci w duchu zamiłowania do pracy społecznej, zawsze na pierwszym miejscu pozostawała matka¹⁰⁷.

Prawdopodobnie zarówno bliska więź między dziećmi i matką, jak i uznanie dla jej osiągnięć wpłynęły na decyzję o przygotowaniu opracowania jej wspomnień. Ukończenie tej pracy mogło być też wyrazem spełnienia woli matki, która przed śmiercią pragnęła spisać wspomnienia z całego swojego życia¹⁰⁸. Niestety ani jej córka, ani syn nie doprowadzili do ukazania się dru-

¹⁰³ *Wspomnienia i listy...* op. cit., s. 483.

¹⁰⁴ *Ibidem*, s. 10.

¹⁰⁵ I. Moszczeńska, *Co zawdzięczamy dzieciom?*, „Szkoła Powszechna” 1924, nr 2, s. 72.

¹⁰⁶ R. Blobaum, „Kwestia kobieca” w *Królestwie Polskim 1900–1914*, tłum. M. Gawin, [w:] *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym)*, red. A. Janiak-Jasińska, Warszawa 2008, s. 37–56.

¹⁰⁷ M. J. Żmichrowska, *Hanna Pohoska...* op. cit., s. 77.

¹⁰⁸ *Wspomnienia i listy...* op. cit., s. 6.

kiem opracowywanej przez nich publikacji. Brakuje jednoznacznych informacji, czy zostały podjęte próby zmierzające w tym kierunku. Ok. 1950 r. Hanna Póhoska przygotowała wersję do druku. Jan Rzepecki, przytaczając swoje uwagi do wstępu, zwrócił uwagę, że praca ta, po uwzględnieniu pewnych poprawek natury politycznej, nadaje się do wydania przez Polską Akademię Umiejętności w Krakowie. W tym czasie nie mogło się to jednak udać, gdyż po 1948 r. władze komunistyczne stosowały wobec tej instytucji liczne restrykcje zarówno cenzuralne, jak i finansowe, m.in. blokując jej możliwości wydawnicze. Ostatecznie cały majątek PAU został przejęty przez powstałą w 1951 r. Polską Akademię Nauk¹⁰⁹. W tekście *Uwag do wstępu* znajdują się jednak dwie ręczne notatki Rzepeckiego o treści: „Opinia PAU” oraz „Urywek korespondencji H. Póhoskiej z PAU – resztę szukać w Ossolineum”, które mogą sugerować podjęcie nieudanej próby publikacji opracowania¹¹⁰. Sprawę komplikował także fakt, że Hanna Póhoska, pomimo zajmowania stanowiska docenta Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1946–1953, została przez cenzurę pozbawiona szans na publikacje naukowe – wydawnictwa do końca jej życia nie wydrukowały żadnej książki jej autorstwa¹¹¹.

W tym czasie Jan Rzepecki nie mógł interweniować w sprawach siostry, gdyż w latach 1949–1954 był więziony przez władze komunistyczne w związku z działalnością w Zrzeszeniu Wolność i Niezawisłość. Gdy zaś opuszczał więzienie 24 grudnia 1954 r., jego siostra od ponad roku już nie żyła. Przejął on zatem archiwum domowe, wraz z opracowaniem wspomnień i listów matki. Pomimo pracy naukowej w Instytucie Historii PAN w latach 1955–1969 również on nie doprowadził do wydania tej pracy. Prawdopodobnie osobiście przekazał materiał do BUW, na co wskazuje informacja w tekście napisana jego piórem, zatytułowana „Uwagi dla Działu Rękopisów Biblioteki UW”¹¹², a także fakt przechowywania tego opracowania przez BUW, a nie przez inne instytucje gromadzące akta personalne Jana Rzepeckiego, jak np. Centralne Archiwum Wojskowe – Wojskowe Biuro Historyczne w Warszawie-Rembertowie lub Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

Chociaż Jan Rzepecki nie wydał opracowania wspomnień matki, to upamiętnił ją, pisząc w 1977 r. jej biogram do tomu XXII *Polskiego Słownika Biograficznego*¹¹³. Ponadto korzystał z materiałów po matce do innych publikacji. Jej korespondencja polityczna była podstawą do napisania artykułu pt. *Rozejście się Sikorskiego z Piłsudskim w świetle korespondencji Izy Moszczeńskiej z sierpnia 1915 r.*,

¹⁰⁹ J. Dybiec, *Polska Akademia Umiejętności 1872–1952*, Kraków 1994.

¹¹⁰ Ibidem, s. 10.

¹¹¹ M. J. Żmichowska, *Hanna Póhoska...* op. cit., s. 159.

¹¹² *Wspomnienia i listy...* op. cit., s. 272.

¹¹³ J. Rzepecki, *Moszczeńska (Moszczeńska-Rzepecka) Iza (1864–1941)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. XXII, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, s. 80–85.

opublikowanego w 1960 r. na łamach „Kwartalnika Historycznego”¹¹⁴. Planował on również wydanie w Państwowym Wydawnictwie Naukowym opracowania dotyczącego jej listów politycznych. Praca ta miała nosić tytuł: *Listy polityczne Izy Moszczeńskiej 1915–1918*, lecz ostatecznie nie ukazała się drukiem¹¹⁵.

Publikacja nasza stanowi edycję najpełniejszego ze znanych źródeł dotyczących życia i działalności Izabeli Moszczeńskiej. Dotychczas publikowane były jedynie źródła fragmentaryczne, odnoszące się do niektórych obszarów jej życia, głównie działalności społecznej i niepodległościowej. Oprócz jej własnej bogatej twórczości, w którą wplatała osobiste obserwacje i doświadczenia, składają się na nie informacje zawarte we wspomnieniach innych osób – jej dzieci i współpracowników¹¹⁶.

Pozostaje jeszcze wyjaśnić zapis nazwiska Autorki. Izabela Moszczeńska podpisywała się także Iza Moszczeńska, Izabella Moszczeńska¹¹⁷, Izabella Moszczeńska-Rzepecka¹¹⁸, a także Izabela Moszczeńska-Rzepecka. Przestała używać nazwiska męża wkrótce po konfliktach z jego rodziną w Poznaniu w związku z odebraniem mu „Gońca Wielkopolskiego”. Mimo że mąż opuścił ją i dwoje wspólnych dzieci po siedmiu latach małżeństwa w 1901 r., i że zmarł w bliżej nieokreślonych okolicznościach rok później, nie nastąpił jednak formalny rozwód i Autorka, również jako wdowa, nosiła podwójne nazwisko. Taką pisownię przyjęła jej córka, Hanna Pohoska, opracowując po 1945 r. *Wspomnienia i listy*. Taki zapis zastosowano również w katalogach Biblioteki Narodowej i Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Sama Autorka jednak w publikacjach, które ukazywały się zarówno przed rozstaniem z mężem, jak i po jego śmierci, posługiwała się wyłącznie nazwiskiem panieńskim. Szanując zatem Jej wolę przyjmujemy w tej edycji zapis „Izabela Moszczeńska”. Uważamy, że najlepiej koresponduje on także z charakterem Jej twórczości. Pełny zapis z opracowania Hanny Pohoskiej zachowujemy natomiast na stronie redakcyjnej – jako zgodny z podstawą edycji źródła przechowywanego w Gabinetie Rękopisów BUW.

¹¹⁴ J. Rzepecki, *Rozejście się Sikorskiego z Piłsudskim w świetle korespondencji Izy Moszczeńskiej z sierpnia 1915 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 1960, nr 3, s. 728–739.

¹¹⁵ Dokumentacja dotycząca tej pracy znajduje się w archiwach warszawskich. Streszczenie planowanej pracy i korespondencja PWN w sprawie wydania tej pozycji, zob. AAN, sygn. 2/2673/0/-/31; projekt okładki autorstwa Teodora Klonowskiego, zob. APW, sygn. 72/3385/0/8.2/12044 (w Milanówku).

¹¹⁶ Zob. np. H. Pohoska, *Dom: 1937–1944*, „Tygodnik Powszechny” 1969, nr 37; J. Rzepecki, *Wspomnienia i przyczynki historyczne*, Warszawa 1956, s. 5–6; A. Piłsudska, *Wspomnienia*, Warszawa 2004, s. 199–200; L. Wasilewski, *Piłsudski jakim go znałem*, Warszawa 2013, s. 190; C. Walewska, *Ruch kobiecy w Polsce, cz. I*, Warszawa 1909, s. 30–45.

¹¹⁷ Tak na przykład podpis własnoręczny na akcie ślubu z 26 czerwca 1894 r.

¹¹⁸ Tak napisane jest na grobie rodzinnym, w którym spoczywa Autorka, na Cmentarzu Powązkowskim (kwatery 17-6-30).

* * *

Całość transkrypcji obszernego tekstu *Wspomnień i listów* Izabeli Moszczeńskiej wykonała Magdalena Rzepka. Opracowanie rozdziałów I–IV wykonał Adam Fijałkowski, a rozdziału V, VI oraz *Zamknięcia* Magdalena Rzepka – chyba że w tekście przypisu zaznaczono inaczej. Również wszystkie przypisy Hanny Pohoskiej oraz Jana Rzepeckiego zostały zaznaczone w tekście. Pisownię uwspółcześniono. Dla ułatwienia teksty komentarzy Hanny Pohoskiej i uzupełnień Jana Rzepeckiego wyróżniono w tekście czcionką bezszeryfową, podczas gdy tekst Izabeli Moszczeńskiej i nasze przypisy drukowane są czcionką szeryfową.

Podjęliśmy się tego zadania, ponieważ Izabela Moszczeńska uważała Warszawę – jak pisze Hanna Pohoska – za swe „rodzinne” miasto. W Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie znajduje się wydawane przez nas źródło historyczne. Hanna Pohoska była docentem Uniwersytetu Warszawskiego i zajmowała się historią wychowania. Kontynuujemy jej prace i tradycje.

Adam Fijałkowski, Magdalena Rzepka
Warszawa, w czerwcu 2021 r.

* * *

Książka powstała w latach 2016–2021 w Pracowni Historii Oświaty i Wychowania, która wchodzi w skład kierowanego przeze mnie Zakładu Humanistycznych Podstaw Pedagogiki na Wydziale Pedagogicznym Uniwersytetu Warszawskiego. W jej przygotowanie zaangażowani byli doktoranci: mgr Magdalena Rzepka, która przygotowuje pracę doktorską pod kierunkiem prof. dr hab. Janiny Kamińskiej, oraz – na etapie końcowym – dwoje doktorantów, którzy w Szkole Doktorskiej Nauk Społecznych UW piszą prace doktorskie pod moim kierunkiem: mgr Julia Stępniewska i mgr Wojciech Lasota.

Adam Fijałkowski
Warszawa, w grudniu 2021 r.